

تأملی بر کتاب «فلسفه در شش ساعت و پانزده دقیقه» اثر ویتولد گومبروویچ

وقتی تفکر مدرن شکل فانتزی می‌گیرد

▲ مجید ادیب‌زاده/ دبیرزمانی نمی‌گذرد از روزهای نخست برخورد ایرانیان با فکر و فلسفه جدید مغرب‌زمین و کنجکاوی‌هایی که بین گروهی معدود از جامعه ایرانی آن روزگار برانگیخت. شواهدی که آر‌تور دو گوبینو نویسنده معروف و سفیر مختار فرانسه در ایران عصر ناصری (دوران ناصرالدین شاه) از توجه ایرانیان به فلسفه مدرن اروپا ارائه می‌کند نشان از اولین علایق به تفکر مدرن با ترجمه و سرک کشیدن به کتاب «گفتار در روش» رنه دکارت، فیلسوف قرن هفدهم فرانسه، آغاز گشته و از شواهد بعدی مثل ترجمه همین کتاب دکارت توسط افضل‌الملک کرمانی و مقدمه‌ای که بر آن نوشته می‌توان فهمید که عقل‌گرایی دکارتی، شناخت عقلانی و تجربی قوانین طبیعت و اصالت علم از جمله دلایلی بود که توجه و کنجکاوی اهل فکر و قلم ایران را به فلسفه و تفکر مدرن برانگیخته است.

حتی در اولین کتاب جدی درباره فلسفه مدرن اروپایی یعنی کتاب «سیر حکمت در اروپا» که نخستین کتاب تألیفی توسط یک ایرانی، یعنی محمدعلی فروغی، به زبان فارسی محسوب می‌شود، باز تمام توجهات از گفتار در روش دکارت شروع می‌شود و همچنان موضوعاتی چون نحوه به کار بردن صحیح عقل در شناخت، جایگاه عقل و تجربه در شناخت، اصول روش مدرن و بحث از علم جدید، از مهمترین انگیزه‌های نخستین برای تفکر و تعمق و قلم زدن بود. موضوعی که در این میان اهمیت دارد این واقعیت است که اقبال به فلسفه مدرن به دلیل زبان سنگین و پیچیده آن، برعکس دیگر مظاهر و اسباب و لوازم مدرن آن چنان وسیع و سریع نبود که مثلاً ماشین، دوربین عکاسی و فیلمبرداری یا کارخانجات صنعتی و پوشش و سبک زندگی مدرن در ایران برای خود جا باز کردند و همه‌گیر شدند.

حتی نخستین ترجمه از کتاب گفتار در روش دکارت که با سعی و کوشش کنت دو گوبینو سفیر فرانسه به فارسی ترجمه شد این فرصت را نیافت تا در بین گروه‌های اهل علم و فلسفه دیده یا خوانده شود چه رسد که در معرض تحلیل و تفسیر و نقد مؤثر واقع شود. امروزه اما با گذشت بیش از یک قرن از آن دوران، نباید تعجب کرد که چسرا این آثار همچون دیگر اجزا و لوازم دنیای مدرن در ایران جدی گرفته نشده است. در این میان زبان پیچیده و دشواریاب فلسفه مدرن، هر

چقدر هم که موضوع آن تازگی داشت و کنجکاوی برمی‌انگیخت، باز هم از حوصله مخاطبان عام خارج بود و تنها گروهی اندک مثل افضل‌الملک کرمانی و مانند او جذب آن شدند. این مقدمه‌ای بود برای این‌که وارد بحث درباره کتابی با عنوان «فلسفه در شش ساعت و پانزده دقیقه» شویم. نویسنده این کتاب ویتولد مارین گومبروویچ رمان‌نویس و نمایشنامه‌نویس لهستانی و از نویسندگان مطرح قرن بیستم است. کتاب توسط مجید پروانه‌پور از انگلیسی به فارسی ترجمه شده و توسط انتشارات ققنوس به چاپ رسیده است. علاوه بر کنجکاوی‌ها و تلاش‌های جدی برای دانستن و فراگیری فلسفه و تفکر مدرن، شکل دیگری از کنجکاوی در بین ایرانیان نسبت به این موضوع پدید آمد و آن توجه به آثار فلسفی به زبان ساده و عامه‌فهم در نیم قرن اخیر است. در واقع باید گفت کنجکاوی‌های متأخر ما ایرانیان نسبت به فلسفه و تفکر مدرن با ظهور همین کتاب‌های ساده همراه شده است که فلسفه را حاضر و آماده در اختیار خواننده عام ایرانی قرار می‌دهد.

به مرور که فلسفه مدرن در ایران جا باز کرد و مخاطبانی درون دانشگاه‌ها و بیرون از آن در بین اهل کتاب و فرهنگ پیدا کرد، این اشتیاقی برای دانستن و فراگیری نسبت به فلسفه بیش از پیش رشد کرد و طبعاً تولیدکنندگان خوراک فکری برای جوانگویی به این مخاطبان عمومی به سوی ترجمه و انتشار آثاری ساده‌فهم برای استفاده این گروه از مخاطبان افتاده‌اند. کتاب «فلسفه در شش ساعت و پانزده دقیقه» را باید در این گروه از آثار فرهنگی دسته‌بندی کرد.

باید گفت این تلاش متأخر برای بازخوانی فلسفه مدرن چند دهه پیش از این شروع شد و شاید بتوان گفت کتاب «بزگان فلسفه» اثر هنری توماس که به ترجمه فریدون بدره‌ای توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب در سلسله کتاب‌های این انتشارات با عنوان «مجموعه معارف عمومی» در سال ۱۳۴۸ منتشر شد، از جمله آثار پیشگام درباره فلسفه به زبان ساده برای خوانندگان عمومی بود. کتابی که توسط یک امریکایی در سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم به نگارش درآمده بود و با وجود لحن داستانی و خلاصه‌گویی شیرین آن در باب فلسفه فیلسوفان بزرگ، با وسواس و بدبینی شدیدی نسبت به فیلسوفان آلمانی همراه بود که احتمالاً نوعی واکنش فکری و فرهنگی به حوادث جنگ جهانی دوم و جنگ‌طلبی آلمان

هر چند امکان بررسی تأثیر این کتاب بر مخاطب آن روز نیست اما بعید هم نیست که مخاطبان دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ این کتاب، که مرجع و منبع شناخت‌شان از فلسفه و تفکر مدرن همین اثر بوده، بدون این که خود متوجه باشند از فلسفه مدرن اطلاعاتی نارسا به‌دست آورده‌اند و می‌توان گفت چنین آثاری با توجه به پوشش آن نزد مخاطبان عام می‌تواند باعث سوء برداشت قشر کتابخوان در یک دوره اجتماعی شود.

جذایبیت این کتاب فلسفی در پیچیدگی آن نیست، بلکه در خلاقیت نمایش‌گونه و داستان‌وار آن است. خواننده قرار نیست کتابی تحقیقی با تریبی تاریخی در فلسفه بخواند اما می‌تواند با سیری اجمالی از فلسفه و تفکر مدرن همراه شود و از تأثیرات سلسله‌وار فیلسوفان مدرن بر همدیگر آگاه شود

هیبتلری بود و نویسنده کتاب فلسفه آلمانی را شکلی از ایدئولوژی رایش سوم تعبیر می‌کند! برنامه بنگاه ترجمه و نشر کتاب در دهه ۱۳۴۰ در انتشار مجموعه معارف عمومی می‌بود که «بک‌رشته کتب ارزنده در فنون مختلف علوم و معارف به معنی وسیع آن که برای تربیت ذهنی افراد و تکمیل اطلاعات

آنان سودمند باشد به تدریج ترجمه شود». اما برعکس هدف آنان، در عمل، انتخاب چنین کتابی نشان می‌دهد که دست‌اندرکاران این مجموعه با معایب و آسیب‌های انتخاب نادرست کتاب‌هایی با مخاطب عمومی بیگانه‌اند و گرنه در انتخاب کتابی مناسب‌تر، دقت و حوصله بیشتری به خرج می‌دادند.

کتاب هنری توماس در کنار سادگی و زبان شیرین داستانی خود که نشان می‌دهد ویژگی‌های یک کتاب عامه‌پسند را دارد، معجونی از سوئطن و کج‌فهمی نسبت به گروهی از فیلسوفان مدرن بود و این خود می‌توانست در صورت اقبال گسترده و عام به آن برای لاقل یک نسل، تفکر و تفکر و فلسفه مدرن را در نزد مخاطب عام با سوتفاهم و کج‌فهمی همراه کند.

هر چند امکان بررسی تأثیر این کتاب بر مخاطب آن روز نیست اما بعید هم نیست که مخاطبان دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ این کتاب، که مرجع و منبع شناخت‌شان از فلسفه و تفکر مدرن همین اثر بوده، بدون این که خود متوجه باشند از فلسفه مدرن اطلاعاتی نارسا به‌دست آورده‌اند و می‌توان گفت چنین آثاری با توجه به پوشش آن نزد مخاطبان عام می‌تواند باعث سوء برداشت قشر کتابخوان در یک دوره اجتماعی شود.

کتاب «فلسفه در شش ساعت و پانزده دقیقه» گومبروویچ را باید شکل جدیدی از همین کتاب‌های فلسفی به زبان ساده دانست که مخاطبان عمومی در ایران معاصر با آن روبه‌رو هستند. تجربه امروز ما از این سخن آثار بیشتر از چند دهه قبل شده و می‌توان در بازار کتاب شکل‌ها و مدل‌های مختلف از کتاب‌های فلسفی به زبان ساده یافت که گروه‌های سنی مختلف از کودک و نوجوان تا بزرگسالان را مخاطب خود قرار داده‌اند. از جمله این سخن کتاب‌ها می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

«کتاب کوچک فلسفه»، «فلسفه به زبان ساده»، «فلسفه در ۳۰ روز»، «دنیای سوفی»، «سبک کردن بار سنگین فلسفه»، «۱۰۱ مسئله فلسفی»، «داستان جذاب ۳۵۰۰ سال فلسفه مغرب‌زمین»، «فلسفه در کلاس درس»، «بازی اندیشه»، «داستان‌هایی برای فکر کردن»، «مخفل فیلسوفان خاموش»، «دنیایی را تصور کن…» و «کودک فیلسوف».

کتاب گومبروویچ از شش بخش مجزا تشکیل شده است. نویسنده به دلیل اهمیت‌ی که برای کانت قائل است، تفکر و اندیشه مدرن را با او آغاز می‌کند یا

— ۹ —

در ستایش دوستی

رابطه انسانی را با رابطه تجاری اشتباه گرفته‌ایم!
شاید تاکید بر نهاد قرارداد و توافق که در سنت تفکر غربی بسیار برجسته است، با فراگیری و جهانی شدن این سنت، الگوی دوستی را تحت‌الشعاع قرار داده و برداشت ما از خود دوستی را هم دگرگون کرده‌است

فرد به خاطر طرف مقابل، از منافع خود می‌گذرد و پاداش از خودگذشتگی، چیزی جز خود دوستی نیست.

۶. با توجه به ویژگی‌های قبل، به نظر می‌رسد عوامل ثالث اغلب در ضعف و قوت دوستی (اگر دوستی، دوستی باشد) بی‌تاثیر است؛ یعنی مواردی مثل طبقه اجتماعی، وضعیت مالی، شغل، تحصیلات و شرایط خانوادگی بر فرایند دوستی و آغاز و پایان آن تأثیرگذار نیست. مثلاً دوری و نزدیکی ممکن است تعامل دو دوست را کم یا زیاد کند؛ ولی میزان دوستی تحت تأثیر آن نیست، یعنی دو دوست، حتی از آنکه مدت طولانی از هم دور هستند، یکدیگر را ببینند، همان قدر «دوست» هستند که پیش از آن بوده‌اند.

از خودگذشتگی، آن هم به شکل ناخودآگاه است. دو دوست طبعاً منافع خود را در برابر یکدیگر قرار نمی‌دهند تا بعد بر سر رسیدن به این منافع، درگیر شوند یا به توافق برسند. اصولاً در دوستی، قرار نیست حقوق و منافع هر طرف و مرزهای آن مشخص شود و هر کسی تلاش کند به منافع خود برسد. اصلاً در فضای دوستی، دوست کسی است که در پی منافع خود نباشد. تا وقتی که دوستی پابرجاست، هر

ازدواج باشند! دیگر اینکه ازدواج مشمول سنت‌ها و آداب و ریسوم اجتماعی است.

۲. ازدواج کاملاً مبتنی بر تصمیم است.

البته عوامل دیگری هم در ازدواج نقش کلیدی دارند، اما سرانجام تصمیم نهایی برعهده افراد و بسته به سلیقه آنهاست و این مسأله را جملاتی مثل «قصد ازدواج دارم/ندارم»، «برای ازدواج هنوز زود است» و… نشان می‌دهند. همچنین تفاهم و اشتراک نظر برای ازدواج، مبتنی بر یک سری معیارهای کاملاً مشخص و از پیش تعیین شده است که باید تیک یا ضریدر بخورند!

۳. ازدواج اصولاً به معنی رعایت یک سری دستورالعمل‌هاست و با گسترش یک نوع روان‌شناسی پوپولیستی، این دستورالعمل‌ها به تدریج مشخص‌تر و خوش‌دست‌تر می‌شوند: «به همسرتان دروغ نگویید!»، «نیازهای همسران را در نظر بگیرید!»، «به حرف‌های همسرتان توجه کنید!» و «در سال‌های اولیه ازدواج بیشتر مراقب باشید!» و…

۴. در مصداق امروزی، به راحتی می‌توان کارکردهای مختلفی برای ازدواج برشمرد.

۵. حقوق زن و مرد در ازدواج مشخص شده و هر فرد باید تلاش کند به حقوق خود برسد، و گرنه فریب خورده‌است! همچنین پیش از ازدواج، زن و مرد با حداقل خانواده‌های آن‌ها بر سر منافع هر فرد در برابر دیگری و بویژه مسائل مالی چانه‌زنی می‌کنند!

۶. عوامل ثالث مانند وضعیت اقتصادی و اجتماعی به سادگی بر فرایند ازدواج و آغاز و پایان آن تأثیر می‌گذارد. اگر روابط دیگر و حتی تلقی رایج امروزی از خود مفهوم دوستی را به همین شکل یا ایده‌آل دوستی مقایسه کنیم، به این نتیجه می‌رسیم که همگی به سر دیگر طیف نزدیک شده‌اند؛ به تعبیر دیگر، رابطه انسانی را با رابطه تجاری اشتباه گرفته‌ایم! شاید تاکید بر نهاد قرارداد و توافق که در سنت تفکر غربی بسیار برجسته است، با فراگیری و جهانی شدن این سنت، الگوی دوستی را تحت‌الشعاع قرار داده و برداشت ما از خود دوستی را هم دگرگون کرده‌است. چنانکه در ابتدای نوشته حاضر اشاره شد، می‌توان دوستی

ایران ۹

اندیشه

■ سال نوزدهم ■ شماره ۵۴۹۹ ■ پنجشنبه ۹ آبان ۱۳۹۲

این حال در ابتدای کار اشاره می‌کند که اندیشه مدرن را می‌توان از آغاز قرن هفدهم و از دکارت شروع کرد برای همین به عقب برمی‌گردد و با دکارت به سراغ کانت می‌رود. در این کتاب دیگر طول و تفصیل معنا ندارد و خواننده فقط قرار است نکات کلیدی یا اصطلاحا نکات طلایی فلسفه مدرن را بیاموزد.

دکارت، کانت، شوپنهاور، هگل، فیخته، شلینگ، کی‌یر کتارد، مارکس، داروین، اسپنسر، نیچه، هوسلر، هایدگر و سارتر از جمله فیلسوفانی هستند که همانند عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی نیشان در دستان نویسنده قرار می‌گیرد تا او از ایده‌های آنان برای اجرای نمایش فلسفه مدرن بهره‌بردار کند. انکار گومبروویچ در بازگشتی که در سال‌های پایانی زندگی خود به فلسفه دارد همچنان نیروی ادبی و نمایشنامه‌نویسی اوست که به افکار و نوشته‌های فلسفی‌اش شکل می‌دهد.

شاید بتوان گفت که «فلسفه در شش ساعت و پانزده دقیقه» شکلی از فلسفه‌نویسی به زبان نمایشنامه است. در واقع جذابیت این کتاب فلسفی در پیچیدگی آن نیست، بلکه در خلافت نمایش‌گونه و داستان‌وار آن است. خواننده قرار نیست کتابی تحقیقی با همچنانی می‌تواند با سیری اجمالی از فلسفه و تفکر مدرن همراه شود و از تأثیرات سلسله‌وار فیلسوفان مدرن بر همدیگر و پیدایش ایده‌های فلسفی آگاه شود.

«فلسفه در شش ساعت و پانزده دقیقه» را باید شکل فانتزی شده از فلسفه و تفکر مدرن دانست. همان‌طور که فانتزی شدن، دنیای کالاهایی چون ماشین و دوربین و موبایل و رایانه و نوشت‌افزار را درنوردیده و حتی در دنیای خدمات نیز این فانتزی شدن شکلی تازه به ارائه خدمات در رستوران‌های زنجیره‌ای، فروشگاه‌ها، هتل‌ها و مانند این داده است، ظاهراً با اقبال مخاطبان عمومی و تولید انبوه کالاهای فکری و فرهنگی این فانتزی شدن در دنیای نوشت‌اراز جمله دنیای فکر و فلسفه و کتاب‌های فکری نیز خود را نشان داده است. شک بودن بحث‌های فلسفی مهمترین نمود از فانتزی شدن آن است.

نویسنده در این کتاب سعی کرده تا لباس پیچیدگی و ابهام از تن فلسفه دربیآورد و جای آن پوششی آراسته و ذهن‌نواز از نکات طلایی فلسفی بر تن آن کند بدون آن‌که بر چارچوب اصلی فلسفه مدرن خدشه وارد کند.

— ۹ —

در روزگار ما که حتی روابط خانوادگی باید در چارچوب قاعده و قرارداد قرار گیرد، دوستی که به قانون تن نمی‌دهد و در برابر چارچوب‌های اجتماعی و نگرش‌های عوامانه سر فرود نمی‌آورد، پناهگاهی است که باید قدر آن را بیش از پیش بشناسیم

را نوعی جهان‌بینی و رویکرد به هستی هم در نظر گرفت. جالب اینکه با کمی دقت می‌توان دریافت که تلقی ما درباره دین و اخلاق هم از الگوی دوستی (به مثابه جهان‌بینی) دور شده‌است که شرح آن در این مجال نمی‌گنجد. به هر حال، در روزگار ما که حتی روابط خانوادگی باید در چارچوب قاعده و قرارداد قرار گیرد، دوستی که به قانون تن نمی‌دهد

و در برابر چارچوب‌های اجتماعی و نگرش‌های عوامانه سر فرود نمی‌آورد، پناهگاهی است که باید قدر آن را بیش از پیش بشناسیم.

۱. هنگامی که از دوستی و ویژگی‌های آن صحبت می‌کنیم، منظور آن نیست که به آنچه در جامعه با لفظ «دوست» و «دوستی» مورد اشاره قرار می‌گیرد، واجد این ویژگی‌هاست، بلکه به نظر می‌رسد آنچه در طول تاریخ، تحت عنوان «دوستی» پدید آمده، عمدتاً با این ویژگی‌ها مرتبط است. دیگر اینکه در این مقاله، به ارائه تعریف نظری «دوستی» و نه توصیف مصداق کنونی آن پرداختیم و در واقع، مفهوم ایده‌آل برای دوستی معرفی کرده‌ام.
۲. ایمانوئل کانت در بحث اخلاق و هنگام معرفی «هر مطلق» به عنوان قانون اخلاقی، معتقد است که نباید فرد، «مطلق» این قانون عمل کند، بلکه امر مطلق باید به شکل طبیعی در بندار و گفتار و کردار او ظهور یابد. به عبارتی، اجرای این قانون، برخلاف سایر قوانین، به منظور رسیدن به هدف دیگری نیست، بلکه خود قانون، هدف است. این تعبیر احتمالاً به آنچه در مقاله حاضر درباره دوستی مطرح شده‌است، نسبت دارد.